

ØF-rapport nr. 2/2006

Fylkestusenårsstedet i Østfold

Fredriksten festning

Birgitta Ericsson

Østlandsforskning

er et forskningsinstitutt som ble etablert i 1984 med Oppland, Hedmark og Buskerud fylkeskommuner samt Kommunaldepartementet som stiftere, og har i dag 25 ansatte.

Østlandsforskning er lokalisert i høgskole-miljøet på Lillehammer. Instituttet driver anvendt, tverrfaglig og problemorientert forskning og utvikling.

Østlandsforskning er orientert mot en bred og sammensatt gruppe brukere. Den faglige virksomheten er konsentrert om to områder:

Næringsliv og regional utvikling

Velferds-, organisasjons- og kommunalforskning

Østlandsforsknings viktigste oppdragsgivere er departement, fylkeskommuner, kommuner, statlige etater, råd og utvalg, Norges forskningsråd, næringslivet og bransjeorganisasjoner.

Østlandsforskning har samarbeidsavtaler med Høgskolen i Lillehammer, Høgskolen i Hedmark og Norsk institutt for naturforskning. Denne kunnskapsressursen utnyttes til beste for alle parter.

ØF-rapport nr. 2/2006

Fylkestusenårsstedet i Østfold

Fredriksten festning

Birgitta Ericsson

Tittel:	Fylkestusenårsstedet i Østfold Fredriksten festning
Forfattere:	Birgitta Ericsson
ØF-rapport nr.:	02/2006
ISBN nr.:	82-7356-580-7
ISSN nr.:	0809-1617
Prosjektnummer:	K282
Prosjektnavn:	Evaluering av Tusenårsstedet i Østfold
Oppdragsgiver:	Østfold fylkeskommune
Prosjektleder:	Birgitta Ericsson
Referat:	Fredriksten festning i Halden ble i desember 1999 utpekt til Østfolds tusenårssted. Initiativet til tusenårsstedene kom fra Kulturdepartementet i forbindelse med tusenårsskiftet 1999/2000. Tusenårsstedene var i tillegg tiltenkt en fram-tredende rolle ved markeringen av 100-årsdagen for unionsoppløsningen med Sverige, samtidig som viktige miljøer av stor historisk, kulturell og miljømessig verdi ble tatt vare på. På Fredriksten festning er det i alt investert 27-28 millioner i regi av Tusenårsstedet, samarbeidspartnere og sponsorer. Det er dessuten lagt ned en arbeidsinnsats på mellom 5 og 6 årsverk som ikke er belastet tusenårsstedet. Tusenårsstedet Fredriksten har løst ut betydelige ressurser. De to mest spektakulære effektene er registrert i uroppføringen av den norske operaforstillingen Aurora, med festningen som kulisse, samt et nytt spesialdesignet lysanlegg for flombelysning av festningen. Dessuten er det etablert et informasjonssenter, store deler av festningen er restaurert, inkludert uteområdene som er ryddet slik at festningen framstår som den gjorde i kampklar tilstand. Det er registrert betydelig større besøkstall i 2005 enn tidligere, og Fredriksten har tatt et vellykket skritt i retning av en regional møteplass og kulturarena.
Emneord:	Tusenårssted, Østfold, Fredriksten festning, Halden, evaluering
Dato:	Januar 2006
Antall sider:	51
Pris:	Kr 100,-
Utgiver:	Østlandsforskning Serviceboks N-2626 Lillehammer Telefon 61 26 57 00 Telefax 61 25 41 65 e-mail: of@ostforsk.no http://www.ostforsk.no Samtlige foto: © Birger Collection, B. Ericsson ⌈ Dette eksemplar er fremstilt etter KOPINOR, Stenergate 1 0050 Oslo 1. Ytterligere eksemplar-fremstilling uten avtale og strid med åndsverkloven er straffbart og kan medføre erstatningsansvar.

Forord

I forbindelse med avslutningen av arbeidet med Østfold fylkes tusenårssted fikk Østlandsforskning i oppdrag å gjennomføre en evaluering av prosjektet.

Evalueringen har vært gjennomført i løpet av høsten 2005, og det har derfor ikke vært mulig å vurdere effekter som først vil være observerbare på lengre sikt. Dette har i denne sammenhengen vært av mindre betydning, og effektene på lengre sikt vil også i vesentlig grad være avhengig av hva som skjer videre på Fredriksten. Særlig viktig i den forbindelse vil den framtidige organiseringen av aktiviteter på og i tilknytning til festningen være, men det har ikke ligget i mandatet til ØFs oppdrag å vurdere aktuelle alternativer inngående på dette feltet. Vi har likevel tatt oss friheten til å kommentere dette temaet avslutningsvis.

I tillegg til eksisterende skriftlig materiale har vi intervjuet de to prosjektkoordinatorene Oddvar Solholt og Bjørnar Nyborg, alle delprosjektlederne (Magne Rannestad - opprustning, Lars T Larsen - infosenter, Tor Ulsnæs - muséer, Espen Sørås - møteplassen og Liv Lindskog - turisme), tusenårskomiteens leder Solbjørg Lervik, fylkeskultursjef Bjørn Edvardsen, samt Nasjonale festningsverks lokale representant Svein Erik Moe. Tusen takk til samtlige!

Birgitta Ericsson har vært prosjektleder og ført evalueringen i pennen, mens Jorid Vaagland har vært bisitter, kommentator og diskusjonspartner. Ericsson er imidlertid alene ansvarlig for evt. feil og mangler ved rapporten.

Birgitta Ericsson
prosjektleder

Ståle Størdal
forskningsleder

<i>Innholdsfortegnelse</i>	<i>Side</i>
Forord	iii
Innholdsfortegnelse	v
1. Innledning	7
2. Østfold fylkes tusenårssted	9
2.1. Bakgrunn og utvelging	9
2.2. Organisering og formål	11
2.3. Prosjektet og de enkelte delprosjekter	13
3. Virkninger og resultater	23
3.1. Besøksutvikling på Fredriksten	23
3.2. Turistutvikling i Halden/Aremark	26
3.3. Lokaløkonomiske virkninger	29
3.4. Andre lokale virkninger og synergier	31
4. Vurderinger	35
5. Oppsummering og konklusjon: Hva nå?	43
Referanser	47
 Vedlegg I: Resultater opprustningsprosjektet	 49
Vedlegg II: Arrangementer på Fredriksten festning 2005	51

1. Innledning

I forbindelse med markeringen av årsskiftet mellom 1999 og 2000, ble det vedtatt at både fylker og kommuner skulle utpeke egne tusenårssteder. Initiativet ble tatt av Regjeringen v/Kulturdepartementet, og stadfestet av Stortinget gjennom budsjettbehandlingene. Det kortsiktige perspektivet var altså å forberede og gjennomføre prosjekter i forbindelse med markeringen rundt tusenårsskiftet, og et uttrykk for Stortingets ønske om at kommuner og fylkeskommuner skulle delta i markeringen av tusenårsskiftet.

Markeringen rundt tusenårsskiftet hadde også et lengre tidsperspektiv fram mot 2005, for da å markere 100-årsjubileet for unionsoppløsningen mellom Norge og Sverige. Det var i den forbindelse *Tusenårsstedene* var tiltenkt en særlig rolle, og det ble altså opprettet tusenårssteder både på fylkesnivå og i kommunene. Felles for alle stedene er intensjonen om utvikling av en kulturell møteplass, selv om dimensjoneringen er noe forskjellig avhengig av hvilket nivå en befinner seg på.

De fylkesvise tusenårsstedene skulle *”ha nasjonal kulturell og miljømessig betydning som peker utover det enkelte fylke, for at prosjektet skal få status som fylkets tusenårssted”* (Innst. S. nr. 246 (1997-98, s.2). Midler til stedene skulle fordeles etter søknad, og bli endelig bekreftet i forbindelse med framleggingen av statsbudsjettet hvert år. *”Forslag om hvilke prosjekter som skal få status som tusenårssteder i fylkene vil bli lagt fram for Stortinget gjennom statsbudsjettet for det enkelte år i perioden 1999-2005 sammen med tilhørende bevilgningsforslag.”* (St.prp. nr. 55 (1997-98))

Følgende to sitater angir grunnlaget og målet med utviklingen av og arbeidet med tusenårsstedene:

”Verdigrunnlaget som ligger bak tusenårsstedene er sammensatt av tre perspektiver: Tusenårsstedene skal bygge på historiske og kulturelle verdier, hente inspirasjon fra andre kulturer og representere verdier for framtida.” (Innst. S. nr. 246 (1997-98), s.6)

”Målet for prosjektet De fylkesvise tusenårsstedene er å bidra til at anlegg, institusjoner, kulturmiljøer og naturområder av stor historisk, kulturell og miljømessig verdi blir tatt vare på og markert på en særskilt måte.”

(<http://www.tusenarssted.no/>)

Inngangen til festningsområdet ved Place d'Armes

Skiltet ved inngangen til festningsområdet ved Place d'Armes

2. Østfold fylkes tusenårssted

2.1. Bakgrunn og utvelging

Utvelgingen av tusenårsstedet i Østfold var underlagt en politisk prosess, som ble startet opp på grunnlag av brev fra Kulturdepartementet i juli 1998. I brevet ble det redegjort for hensikten med tusenårsprosjektene og tusenårsstedene. Det ble klart at det kunne være penger å hente fra departementet til markeringen, men samtidig presisert at fylkene ikke kunne forvente full statlig finansiering av sine foreslåtte prosjekter, slik at de selv også ville måtte bidra med ressurser. Fylkestinget oppnevnte Østfolds tusenårskomite i september 1998 (Fylkestingsutvalgssak nr.100/98) bestående av fem representanter fra fylkestinget og to fra Kommunenes Sentralforbund i Østfold, med fylkeskultursjefen som ansvarlig for komiteens administrasjon.

Tusenårskomiteen i Østfold la i sitt arbeid med utvelgelse av tusenårssted vekt på å få fram et tema som inkluderte flest mulig av kommunene i fylket, og det var en forutsetning at stedet var prioritert i fylkesdelplanen for kultur. Komiteen vurderte tidlig forsvarsverkene i Østfold. Disse har og har hatt en sentral både politisk og historisk betydning i fylket, og det fins forsvarsverker i over halvparten av kommunene, som da kunne legges grunnlaget for en bred deltakelse i Østfold.

Komiteen la imidlertid ikke bare vekt på den militære siden ved forsvarsverkene, men satte disse i *"sammenheng med vår vilje til kamp for vern av landets og enkeltmenneskers frihet, åpenhet, styre og livsform. Målet er å få ungdom til å involvere seg mer enn de gjør i dag i samfunnsprosesser som bidrar til å vedlikeholde og styrke vårt demokrati."* (Tale holdt av komiteens leder Solbjørg Lervik 18.05.1999, i forbindelse med møte med kommunene under oppstart av arbeidet.)

Det var festningsverkernes transformerte plass i en demokratiseringsprosess, særlig koplet opp mot bevisstgjøring av barn og ungdom, som komiteen ønsket å sette fokus på ved hjelp av tusenårssted og prosjektene i forbindelse med det. Østfold fylkes tusenårssted ble ikke valgt i konkurranse mellom kommunene, det var komiteen selv som vurderte aktuelle alternativer. De mest aktuelle var, sammen med Fredriksten, til slutt Konventionsgården i Moss, samt Kongsten fort (Fredrikstad) og Høytorp fort (Mysen).

Østfold fylkes tusenårskomite framla høsten 1999 sitt forslag om at Østfold fylkes tusenårssted skulle være Fredriksten festning, og fikk oppslutning om det både fra kommunene i Østfold og fra Kulturdepartementet. Den 17. november 1999 ble Fredriksten festning vedtatt som fylkets tusenårssted i Samferdsel-, miljø- og kulturkomiteen i Østfold fylkeskommune, noe som ble endelig bekreftet i fylkestinget den. 9.desember 1999.

I tillegg til utvelgingen av Østfolds tusenårssted og markeringen i forbindelse med jubileet for unionsoppløsningen, satte komiteen også i gang tiltak

Porten i Østre kurtine - inngangen til museet til venstre
(og utsikt over innseilingen til Halden)

som var knyttet til selve ”tusenårshelgen” ved årsskiftet mellom 1999 og 2000 samt et tusenårsprosjekt. Tusenårsprosjektet var også knyttet til forsvarsverkene og deres symbolske rolle, men relatert til ungdom og økt deltagelse i demokratiske samfunnsprosesser. Disse tiltakene berører vi ikke nærmere i denne rapporten.

2.2. **Organisering og formål**

Allerede ultimo oktober 1999 ble Østfold fylkes tusenårskomitees valg av tusenårssted formidlet pr. brev til daværende kommandant på Fredriksten festning. De parter som på dette tidspunkt var representert med ulike aktiviteter på festningen ble umiddelbart invitert til et møte for å drøfte eventuelle konsekvenser og mulige tiltak hvis valget ble konfirmert. Dette møtet ble avholdt 28. oktober med deltakere fra Halden kommune, Halden historiske Samlinger, Fredriksten festnings venner, og Halden turistkontor, i tillegg til Hærens forvaltningskole/Fredriksten kommandantskap.

Da beslutningen om Fredriksten som fylkestusenårssted var endelig fattet, ble prosjektet formelt organisert med en styringsgruppe, en plangruppe og fem prosjektgrupper. Styringsgruppen har bestått av representanter for fylkets tusenårskomite, Halden kommune og Fredriksten kommandantskap, og plangruppen, med utspring fra deltakerne på møtet den 28. oktober, besto av representanter for Østfold fylke, Halden kommune, Fredriksten kommandantskap, Fredriksten festnings venner samt lederne for de fem delprosjektene¹. Plangruppen ble ledet av Kommandanten på Fredriksten.

Fra 1. januar 2002, da det var klart at Fredriksten fikk bevilgning fra Kulturdepartementet som Tusenårssted, ble det ansatt en prosjektkoordinator for å ta seg av det forefallende administrative arbeidet, som f.eks. å være bindeledd mellom prosjekteieren Østfold fylke, styringsgruppen og de fem delprosjektgruppene. Prosjektkoordinatoren rapporterte til fylkeskultursjefen.

De fem delprosjektene ble utviklet på bakgrunn av eksisterende virksomhet på Fredriksten festning, men med ”*visjonen om at festningen skal være en møteplass for samhandling, kulturopplevelser og utfoldelse, og at den skal være åpen for inspirasjon fra andre kulturer og representere framtidsrettede verdier med perspektiv utover Østfolds fylkes- og Norges grenser.*” (Halden kommune/Østfold fylkeskommune: Tusenårsstedet, 1. jan. 2000)

Målene i hovedprosjektet er beskrevet slik samme sted:

- *Fredriksten festning skal gi de besøkende muligheter for gode kultur- og naturopplevelser som gir fred i sinnet og grobunn for økt mellommenneskelig forståelse.*

¹ Disse blir nærmere beskrevet i neste kapittel.

Boks 1. Aktører på Fredriksten festning i 2005

Halden kommune: Halden kommune bruker festningen som arena i forbindelse med ulike kulturformål, eier og forvalter arrangementsteknisk utstyr og flomlysanlegget.

Halden historiske Samlinger: En selveid halvoffentlig stiftelse for museene i Halden, herunder de museale aktivitetene på Fredriksten festning. HhS har (hatt) disposisjonsrett til seks av bygningene på festningen mot å stå for det innvendige vedlikeholdet.

Fredriksten festnings Venner: En venneforening som arbeider aktivt for å skaffe finansiering til enkelte investeringsoppgaver og drift av lysanlegget, engasjert av Nasjonale Festningsverker til å koordinere bruken av festningen og festningsområdet i forbindelse med arrangementer og aktiviteter.

Mansbachs stiftelse: Stiftelse med inntekter fra eiendomsforvaltning, spesielt øremerket investeringsoppgaver på festningen.

Halden Turist: Bruker festningen både i markedsføringsaktivitet, samt driver guiding og andre (eventpregede) aktiviteter på festningsområdet. Har ansvaret for driften av infosenteret, billett- og souvenirsalg.

Nasjonale festningsverker: Statlig eiendomsselskap som har overtatt drift og forvaltning av de festningsverkene som forsvaret ikke lenger skal benytte. Formålet er å utvikle disse festningene til lønnsomme arenaer for "kultur, næring og opplevelser".

Forsvarets virksomhet (Forsvarets forvaltningsskole) ved Fredriksten er lagt ned fra 31.07.2005.

Dessuten drives tre restauranter, en campingplass og en smie i ordinær næringsvirksomhet på området.

Østfold fylkeskommune har vært prosjekteier til Fylkestusenårsstedet i Østfold - Fredriksten festning i Halden, og er involvert i forbindelse med aktiviteter på Fredriksten i regi av Den kulturelle skolesekken.

- *Det skal legges til rette for ulike tiltak på festningen med tilstøtende områder som styrker attraktiviteten og tilgjengeligheten, og gir økt antall besøkende fra Norge og utlandet.*
- *Tiltakene skal gi de besøkende økt innsikt, kunnskap og opplevelse knyttet til festningens og regionens historie. Det skal legges vekt på de politiske, forsvarsmessige og kulturelle sammenhengene i historien. Dette må formidles i et nasjonalt og internasjonalt perspektiv.*
- *Tiltakene skal gi besøkende en mulighet for utvikling og styrking av egen identitet i sammenheng med fellesskapet. Særlig viktig er tiltakene for barn og ungdom som er knyttet til verdier som vår form for demokrati er tuftet på og skal videreutvikle seg etter.* (Halden kommune/Østfold fylkeskommune: Fylkestusenårsstedet i Østfold - Fredriksten festning, Halden)

2.3. *Prosjektet og de enkelte delprosjektene*

Det ble forholdsvis tidlig klart at det burde arbeides videre med fem delprosjekter under hovedprosjektet "Tusenårsstedet", og de fem delprosjektene var altså vesentlig basert på allerede eksisterende aktører og kulturaktiviteter på festningen. Vi beskriver kort de enkelte delprosjektene nedenfor, men for nærmere detaljer viser vi til prosjektbeskrivelsen (Halden kommune/Østfold fylkeskommune: Tusenårsstedet, 1. jan. 2000).

I den opprinnelige prosjektplanen ble hele prosjektet kostnadsberegnet til 47 mill. kr. Kulturdepartementet godkjente innholdet i prosjektet, men ba om en kostnadsmessig reduksjon. Det var da klart at normerende tildelinger fra departementet ble lagt i størrelsesorden 7-10 mill. kr., og at heller ikke Fredriksten kunne påregne mer midler enn dette. Planene ble nedskalert og man arbeidet med å få på plass tilleggsfinansiering. Denne reviderte søknaden på 10 mill. kr. ble sendt Kulturdepartementet i september 2000, med melding om at også Halden kommune, Østfold fylkeskommune og Fredriksten festnings Venner hver ville bidra med 3 mill. kr.

Departementets vurdering av søknaden positivt, og uttaler at "*tiltakene samlet sett (vil) bidra til at tusenårsstedet blir tatt vare på og markert på en måte som er i samsvar med formålet for tilskuddsordningen for fylkestusenårssteder.*" (Brev fra KD 16.11.2002) "Neste års tilskudd" er på dette tidspunkt imidlertid allerede fordelt i statsbudsjettet, men man vil vurdere tilskudd til Fredriksten i forbindelse med budsjettproposisjonen for 2002. Oppdatert søknad blir sendt 31.01.2001, og i brev av 14.01.2002 gir departementet tilsagn om et tilskudd på 3 mill. kr. for 2002, og ytterligere 7 mill. kr. fram til 2005. En klar forutsetning for bevilgningen var at midlene gikk til investeringer, ikke driftsoppgaver.

Turstien ved Gyldenløve - fortet skimtes i bakgrunnen

Delprosjekt "Opprustning"

Målet med dette delprosjektet var å foreta utbedringer på festningsområdet for å framstå på en bedre måte overfor besøkende. Tiltakene her skulle gjøre festningen *"mer tilgjengelig, innholdsrik og brukervennlig, og å gi opplevelser av høy kvalitet innen historie, kultur, natur og rekreasjon."*
(Halden kommune/Østfold fylkeskommune: Fylkestusenårsstedet i Østfold - Fredriksten festning, Halden, vedtatt av Østfold fylkesting juni 2000)

Dette delprosjektet har framfor alt bestått av å oppruste enkelte av de deler av festningen som ikke har vært vedlikeholdt i tilstrekkelig grad for å motstå tidens tann. Store deler av festningen og festningsområdet er opprustet og ryddet. Det er etablert ca en km nye turstier rundt utefortene, og eksisterende turstier/veier på området er også opprustet.

Det har vært ryddet molddannelser fra murer og fjell, samt kratt og skog på i alt ca 110 dekar rundt festningen, slik at den nå framstår som den gjorde da den var klargjort for kamp, noe som har vært et omfattende og svært synlig arbeid. Skilter, bord, benker og søppeldunker er plassert ut rundt på festningen, det er også 10 jernkanoner. I tillegg er det foretatt omfattende skilting både i form av retningsskilt og informasjonstavler, plassert bord og benker som også er tiltak for å gjøre området mer tilgjengelig.

Utvidelse av festningslyset utviklet seg etter hvert til å bli en stor del av dette delprosjektet. Den opprinnelige planen var å utvide lyssettingen av hovedfestningen til også å omfatte sør- og østsidene, utefortene samt veiene til utefortene. Det viste seg imidlertid at eksisterende anlegg både var modent for utskifting og svært energikrevende. Ved prosjekteringen av utvidelsen ble denne derfor sett i sammenheng med en utskifting av eksisterende lysanlegg på bysiden. En fullstendig utskifting av flombelysningen på Fredriksten lå ikke inne i Tusenårsstedets budsjett, men det ble starten til et mer omfattende samarbeid med eksterne aktører som til sammen har lagt inn 2,85 mill. for å få fullført flombelysningen i sin helhet. Tusenårsstedet har bidratt med 1,3 mill. Den nye flombelysningen vil i drift bruke under 10% av energiforbruket pr. belyst flateenhet til det eksisterende belysningsanlegget, men den totale innsparingen blir ikke så stor pga. at større flater blir belyst med det nye anlegget. Med utvidet lyssetting regnes det med at energiforbruket totalt vil gå ned fra 90 kWh til under 15 kWh pr. år.

Det er også ført fram strøm og lysanlegg til to av de tre utefortene, nemlig Stortårnet og Overberget, og satt opp lyskastere til belysning av andedammene når de er islagt og brukes som leke- og skøyteplass. (I vedlegg I. er en fullstendig liste over gjennomførte tiltak/resultater oppnådd gjennom delprosjekt Opprustning).

Samlede investeringskostnader, revidert budsjett 6 mill. kr.

Østre kurtine og Øvre magasin (t.h.)

Gamle kommandantbolig og Nedre magasin

Delprosjekt "Infosenter"

Dette delprosjektet omfatter to hoveddeler, en multimediapresentasjon av historiske hendelser samt renovering og istandsetting av Ravelingbygningen til videorom og butikk. Ravelinbygningen er opprustet og innredet til et infosenter som ved hjelp av multimediapresentasjoner på flere språk viser ulike epoker av festningens og Haldens historie (i moduler) i et eget framvisningsrom. Bygningen inneholder også en festningsbutikk som selger souvenirs med tilknytning til festningen, og billetter til museene. Dette delprosjektet var allerede påbegynt da ideen om Tusenårsstedet kom opp, men ble naturlig innlemmet som en del av Tusenårsstedet. Venneforeningen, som startet og opprinnelig eide dette delprosjektet innlemmet det som en naturlig del av og finansieringsbit i Tusenårsstedet.

Driften var forutsatt å være selvfinansiert, basert på inngangspenger, og drevet i fellesskap mellom Halden Turist og Halden historiske Samlinger.

Samlede investeringskostnader, revidert budsjett 3 mill. kr.

Delprosjekt "Museer"

Halden historiske Samlinger (HhS) fungerer som faglig og administrativ ledelse for museene i Halden og er en selvstendig og selveid insitusjon, og et halvoffentlig museum. HhS har faglig ansvar for og driver museumsdelen på Fredriksten. HhS har i mange år disponert flere (seks) bygninger både til utstillinger og lager på festningen, mot å ta ansvar for innvendig vedelikehold av bygningene samt den museumsfaglige driften. Tilskudd til driften har kommet gjennom en gitt fordeling mellom HhS, Halden Turist og Venneforeningen av inngangspengene som besøkende tidligere (til og med 2003-sesongen) har løst for å komme inn til indre festningsområde.

I forbindelse med Tusenårsstedet var det ønskelig *"å utvikle nye og eksisterende museumsutstillinger på Fredriksten festning, for å gi større anledning til studier, opplæring og opplevelser, særlig for unge besøkende."* (Halden kommune/Østfold fylkeskommune: Fylkestusenårsstedet i Østfold - Fredriksten festning, Halden, vedtatt av Østfold fylkesting juni 2000)

Utstillingene skulle ta utgangspunkt i krigshistorien i tilknytning til Fredriksten, men også utvide dette perspektivet til også å omfatte grenseproblematikk og forholdet Norden - Europa, samt sivilbefolkningens kår. Tidsmessig var fokuseringen stilt til 1650-tallet, 1716-18, 1808-14 og 1905, som de mest dramatiske periodene i festningens historie. En slik utvikling forutsatte (bl.a.) endringer i eksisterende bruk av Gamle Kommandantbolig, samt å restaurere og ta i bruk Nedre Magasin. Etter budsjettrevisjonen ble Tusenårsstedets bidrag særlig spisset mot arbeider i forbindelse med 1905-utstillingen. Nedre magasin ble aldri fullført som en del av Tusenårsstedet,

Møteplassen Place d'Armes - fra oppsettingen av Aurora

Veiviser til kunstutstillingen Haartgate - og andre oppslag

framfor alt på grunn av endrede leievilkår som følge av endrede eierforhold til Fredriksten festning i forbindelse med omleggingen av forvaltningsordningen i forsvaret.

Samlede investeringskostnader, revidert budsjett 4 mill. kr.

Delprosjekt "Møteplassen"

I prosjektbeskrivelsen er målet med dette delprosjektet formulert slik:

"Prosjekt møteplassen har til hensikt å utvikle Fredriksten Festning til en arena for kultur og konferanser etc. og et bestemt besøksmål hvor forskjellige kunstneriske kvaliteter finner sted, og hvor festningen framstår som en viktig møteplass for alle besøkende, men spesielt for barn og ungdom."

(Halden kommune/Østfold fylkeskommune: Fylkestusenårsstedet i Østfold - Fredriksten festning, Halden, vedtatt av Østfold fylkesting juni 2000)

Festningen har i de senere år vært brukt som arena til forskjellige formål, som konserter, utstillinger og div. andre arrangementer i mange genre. Det er mange områder som egner seg til utearrangementer, men det er særlig Place d'Armes som har vært brukt. Der ble det satt opp en scene rundt 1990, dekket med presenning, til slik bruk. Scenen er ikke en integrert del av festningen, og er plassert slik at publikum vender ryggen mot festningen. Til Aurora-forestillingene ble det imidlertid bygget en ny scene med festningsverket som kulisse, slik at publikum så både forestilling og festningsverk, men denne er nå tatt ned og lagret.

Det var ønskelig å legge forholdene bedre til rette for alle typer arrangement på festningsområdet, i tillegg til å etablere helt nye arrangementer og utvide eksisterende. Årets (2005) arrangementer på Fredriksten viser både mangfold og bredde i form og innhold. (I Vedlegg II er en oversikt over de fleste arrangementene som har gått av stapelen på Fredriksten i 2005-sesongen.) Operaen Aurora ble båret fram i regi av dette delprosjektets tanker om en musikkfestival basert på Det Norske Blåseensemble (tidl. Forsvarets Distriktsmusikkorps avd. Østlandet, FMKØ).

En videreutvikling av festningen som regional kulturarena forutsatte tiltak helt nødvendige for å bedre forholdene, og selv om festningen har vært mye brukt til slike arrangementer også tidligere har enkelte forhold utelukket arrangementer eller gjort ting ekstra tungvinte. Det har enkelte steder ikke vært tilgang på (tilstrekkelig dimensjonert) strømanlegg for alle anledninger, og det har manglet sitteplasser/tribune i forbindelse med større arrangementer. Lys- og utstillingsvegger til bruk ved utstillinger i dertil egnede lokaler har også manglet. Det er derfor gjennomført omfattende investeringer i arrangementsteknisk utstyr og bedre forhold for arrangører.

Samlede investeringskostnader, revidert budsjett 4 mill. kr.

Guiding på amerikansk ved Karl XII-støtta

Delprosjekt "Turisme"

I delprosjekt Turisme har et hovedmål vært å få flere utenbygds besøkende til festningen og øke deres oppholdslengde i byen, gjennom å legge vekt på tilgjengelighet og tilrettelegging på festningsområdet. I prosjektbeskrivelsen uttrykkes det slik:

"Prosjekt "Turisme" har til hensikt å gjøre Fredriksten festing bedre kjent for nye besøkende, og formidle inntrykk og kunnskaper om festningen, byen og omgivelsene, samt gi muligheter til rekreasjon og trivsel gjennom et variert produkttilbud." (Halden kommune/Østfold fylkeskommune:

Fylkestusenårsstedet i Østfold - Fredriksten festning, Halden, vedtatt av Østfold fylkesting juni 2000)

Arrestbygningen huser toaletter i 1.etg., men vannet har stått i fare for å fryse vinterstid, slik at de kunne bare brukes om sommeren. 2.etg. i arresten har 4 rom som var preget av dårlig vedlikehold. Her var planen å utbedre toalettforholdene, samt få satt i stand rommene oppe dels som "autentisk arrest", og dels som personalrom for guider og annet personale. Nasjonale festningsverk foretok den nødvendige utbedringen av toalettforholdene, mens Tusenårsstedet pusset opp den gamle arresten.

Mange har også manglet et serveringstilbud på indre festningsområde, og det ble jobbet med to serveringsalternativer, det ene med restaurantpreg planlagt i hvelvingene under Dronningens bastion, det andre en kafé med enklere servering i 2.etg. i Ravelinbygningen i forbindelse med festningsbutikken. Bruksendringen i Ravelinbygningen ble stoppet pga. Riksantikvarens krav, men Nasjonale Festningsverker la senere forholdene til rette for et serveringstilbud (Curtisen) i Losjementsbygningen i indre festning.

Samlede investeringskostnader, revidert budsjett 2 mill. kr.

I det reviderte budsjettet ble altså de 19 millioner kronene fordelt på følgende måte på de fem delprosjektene:

- delprosjekt Opprustning	6 mill. kr.
- delprosjekt Infosenter	3 mill. kr.
- delprosjekt Museer	4 mill. kr.
- delprosjekt Møteplassen	4 mill. kr.
- delprosjekt Turisme	2 mill. kr.

Folkemylder på Place d'Armes - den gamle scenen i bakgrunnen

for små - og store ?

3. Virkninger og resultater

Samtlige delprosjekter har som mål å støtte opp under visjonen om Fredriksten som regional møteplass og kulturarena i vid forstand. Målet har vært å gjøre festningen og festningsområdet mer tilgjengelig og til et bruksområde, både for forskjellige arrangementer men også som rekreasjonsområde i det daglige for fastboende og besøkende. Vi har derfor sett nærmere på det statistiske materiale som kan si noe om utviklingen på disse områdene.

Det er også et faktum at eierskapet til Fredriksten festning har skiftet undervegs som arbeidet med Tusenårsstedet har gått sin gang. Det har også medført endringer i "driftskonseptet" undervegs. Museumsprosjektet og HhS, som den pr. i dag største leietakeren på festningen, fikk særlig merket resultatene av dette, da det midt i prosjekteringen av Nedre Magasin som nytt utstillingslokale ble satt fram krav om "markedsleie" for lokalene, da Nasjonale festningsverker overtok eierskapet. Dette førte til utgifter langt over det HhS hadde mulighet til å bære, og planene for Nedre Magasin ble lagt på is. Opprustningen av Gamle Kommandantbolig ble gjennomført som planlagt, og investeringen der ble lagt i "husleiepotten" som fem års husleie fra HhS.

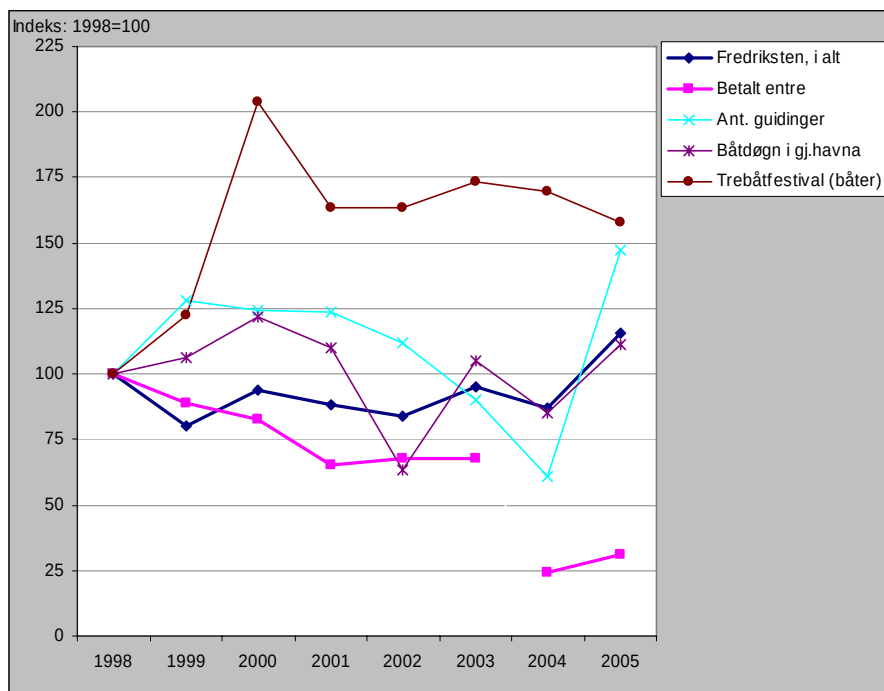
3.1. Besøksutvikling på Fredriksten

Som tidligere nevnt har festningen med åra blitt mer og mer brukt i sivil sammenheng, og til forskjellige arrangementer. Fredriksten festnings Venner (FFV) har fungert som bindeledd mellom den militære og sivile bruk, og koordinert og lagt til rette for den sivile bruken av festningsområdet.

Det er derfor også samlet inn data og ført statistikk over antall besøkende på festningen hvert år i regi av FFV, som har hatt god oversikt over arrangementer og oppslutning. Dessuten blir det anslått et tall for "uregistret" besøkende. Det er klart det er både usikkerhet knytt til disse tallene, og dobbelttelling der folk er blitt talt både i forbindelse med de enkelte arrangementer og som bespiste på serveringsstedene på området. Hvor store disse feilkildene kan være er vanskelig å si. Det er imidlertid kan si, er at selv om det kan være enkelte feilkilder knytt til besøksnivået, så er tallene framkommet gjennom samme framgangsmåte alle år. Det kan altså være usikkerhet knyttet til det absolutte antallet besøkende (nivået) som kan være litt for høgt eller litt for lavt, men det er likevel sannsynlig at tallene for *utviklingen* er relativt sikre.

Enkelte av arrangementene som finner sted på Fredriksten er årvisse og har vært gjennomført flere ganger før, mens andre er ad hoc og mer engangspregget. I 2005-sesongen har det vært flere større arrangementer enn et "vanlig" år. Her er dels Tusenårsstedets arrangementer viktige, og trolig har også etableringen av Brødrene Dals krypt og aktivitetsløype bidratt til å øke publikumstilstrømningen, etter at serien ble sent på NRK-TV. Oppslutningen

Fig. 3.1. Utvikling i besøkstall for Fredriksten festning og Halden gjestehavn 1998 - 2005. Indeks: 1998 = 100.

Kilder: Halden Turist, Fredriksten festnings venner.

om mange av slike utendørs arrangementer blir dessuten påvirket av værforholdene, noe som likeledes gjelder for uorganisert bruk av festningsområdene til tur, lek og rekreasjon.

Fram til og med sesongen 2003 måtte man løse inngangsbillett for å komme inn på indre festning. Ordningen ble drevet av Fredriksten festnings venner og har vært en kilde til finansiering av avgrenset vedlikehold og utbedringer på Fredriksten. Billettsalget ble utført av Halden Turist, som kunne kombinere dette med driften av en liten souvenirbutikk og kiosk. Inngangsbilletten inkluderte besøk i museene, slik at alt som var tilgjengelig for publikum inne på indre festning var inkludert i billetten. Billettinntektene ble fordelt etter en avtalt fordelingsnøkkel mellom venneforeningen, Halden historiske Samlinger (HhS) og Halden Turist (HT). (St.meld. nr. 54 (1992-1993) Utenom museenes åpningstid var indre festning fritt tilgjengelig som resten av festningsområdet.

Fra 1998 til ordningen ble avskaffet i 2003 ble det løst mellom 20 000 og 25 000 billetter hvert år i første del av perioden. I de tre siste åra ordningen var i drift (2001-2003) lå dette besøkstallet nokså stabilt på 16 000 til 17 000 betalende årlig. (Jfr. fig. 3.1.)

Fra og med 2004, i forbindelse med eierskiftet, ble indre festning gjort fritt tilgjengelig for publikum også på dagtid. Det betyr at fra og med 2004 omfatter tallene kun personer som har løst billett direkte til museene i indre festning, og kan ikke sammenliknes med tallene for åra før.

Det har vært en del diskusjoner om hvordan billetteringen praktisk burde løses etter at Ravelinporten ble åpnet, men foreløpig selges billetter til museene i infosenteret som drives av Halden Turist. Billettene må framvises ved inngangen til museene. Dette er neppe en optimal løsning for noen av partene og ordningen er under revisjon. I disse to sesongene har tallene over betalende besøkende til museene vært på 6 100 og 7 700 løste billetter i hhv. 2004 og 2005.

Vi vet ikke hvor mange av dem som tidligere løste billett til indre festning som også besøkte museene, men en kan kanskje anta at flere i alle fall var *innom* før. En kan i alle fall konstatere at besøket har tatt seg vesentlig opp i 2005 i forhold til året før, sannsynligvis et resultat av den store aktiviteten som har vært på festningsområdet i 2005, og den nye 1905-utstillingen som åpnet til 17. mai 2005. Det er derfor usikkert i hvilken grad en kan regne med tilsvarende besøk i åra framover. Det er likevel trolig at en for potensielle museumsbesøkende tungvint billettløsning også må ta skylden for en del frafall, slik at med en bedre løsning for salg av billetter kan antakelig flere besøkere oppnås. Samtidig er det klart, at langt fra alle av de 270 000 brukerne av festningen er potensielle brukere av museene. Mange er lokale som bruker området til lek og rekreasjon, mens andre kommer ene og alene på grunn av spesielle aktiviteter eller arrangementer, f.eks. vil neppe deltakerne i Grenserittet være rede for museumsbesøk etter målpassering. Anslaget over totalt antall besøkende på festningsområdet har i de senere åra ligget på rundt 200 000 personer. Tallene har gått litt opp og litt ned, og

i den perioden vi har tall for (1998-2005) var det høyeste besøket før 2005 i 1998 med 230 000 besøkere, det laveste tallet året etter med 190 000 i 1999. I 2005 er besøkstallet anslått til hele 270 000, noe som plasserer Fredriksten på en åttendeplass blant Norges 50 best besøkte attraksjoner dette året.

Halden Turist fører statistikk over sine aktiviteter på festningen og en del andre aktiviteter i byen. I fig. 3.1. har vi indeksert besøksutviklingen på festningen og enkelte andre aktiviteter i Halden. At det må være, i alle fall delvis, ulike mekanismer som styrer antall deltakende båter i Trebåtfestivalen og besøkende på Fredriksten ser rimelig klart ut, selv om været vil ha større direkte betydning for ett enkelt arrangement over en kort tidsperiode enn besøkstall gjeldende for en hel sesong.

I figuren ser vi ellers at 2005 har vært en god sesong målt i de besøksrelaterte tallene vi har sett på. Antallet guidninger på festningen er f.eks. fordoblet i forhold til 2004. Selv om deltakelsen i Trebåtfestivalen tilsynelatende ikke har så mye med aktiviteten på festningen å gjøre, kan det se ut som om båttrafikken i gjestehavna² mer generelt kanskje påvirkes av andre aktiviteter i området. For her må en jo huske på at det har foregått mange større begivenheter i Halden i 2005, dels arrangementene i forbindelse med Tusenårsstedet, men også Nasjonale festningsverkens samarbeid med NRK Aktivum/Brødrene Dal, og åpningen av den nye Svinesundsbrua med kongelig deltagelse både fra Norge og Sverige. Bruåpningen foregikk f.ø. samme helg som utendørsoperaen Aurora ble satt opp på Fredriksten.

Sammenliknet med andre godt besøkte turistattraksjoner i Norge har Fredriksten registrert en av de aller største økningene i 2005, med 33%³ fra året før. Det er en svært stor økning, tatt i betraktning at besøkstallene i utgangspunktet er store, og at det altså *ikke* er økninger basert på små absolutte tall som prosentvis slår stort ut.

3.2. Turistutvikling i Halden/Aremark

Besøksutviklingen vi til nå har sett på, særlig den ubetalte ferdselen på festningsområdet, består ikke utelukkende av tilreisende turister. Tvert imot vil det være en stor andel fastboende haldensere inkludert i disse tallene. Det er derfor ofte vanskelig å si noe om tilreisende turister eller turistutvikling med utgangspunkt i aktivitetstall alene. Som regel bruker en derfor overnattingsstatistikker til å si noe om mengden og strukturen på tilreisende turister. Alle overnattingsbedrifter er pålagt (ved lov) å levere statistikk til Statistisk

² I 2004 var innseilingen til Halden stengt i en periode (i fellesferien) pga byggingen av den nye Svinesundsbrua, slik at båtdøgnene i gjestehavna er påvirket av det i 2004..

³ Det kan f.ø. nevnes at også Oscarsborg festning har registrert en vekst på 30% fra 2004, men der er volumnallene kun en fjerdedel av Fredrikstens. (Innovasjon Norge: Norges 50 best besøkte attraksjoner)

sentralbyrå over effektuerte overnattinger. Pliktoppfyllenheten til bedriftene varierer imidlertid en god del, og manglende registreringer må underkastes statistiske oppblåsningsmetoder. Det er oftest helt kurant, men leverer større usikkerhet i tallene jo lavere geografisk nivå en ønsker å studere. Vanligvis er også påliteligheten i hotellstatistikken bedre enn statistikken for campingplasser, hyttegrender, ol. I kystområder kan overnattinger i privateide båter sammenliknes med ditto i bobiler, og registreres dermed hvis overnattingen skjer organisert på campingplass eller i gjestehavn mot betaling, ellers ikke. I 2005 ble det registrert i underkant av 1 500 båtdøgn i Halden gjestehavn. Utviklingen i overnattingene i gjestehavna er vist i fig. 3.1. foran.

Vi har sett på overnattingsstatistikken⁴ for Halden (inkludert Aremark), konferert med turistsjefen, og funnet at tallene for samlet trafikk i Halden ikke er gode nok til å stole på. Det er imidlertid pussigheter fra år til år også i de øvrige regionene i fylket, slik at trolig er hele fylkesstatistikken preget av tilfeldigheter. Det er derfor vanskelig å tillegge overnattingsstatistikken vesentlig utsagnskraft, og begrenset nytte å få ut av den. Noen strukturelle trekk er det imidlertid mulig å identifisere.

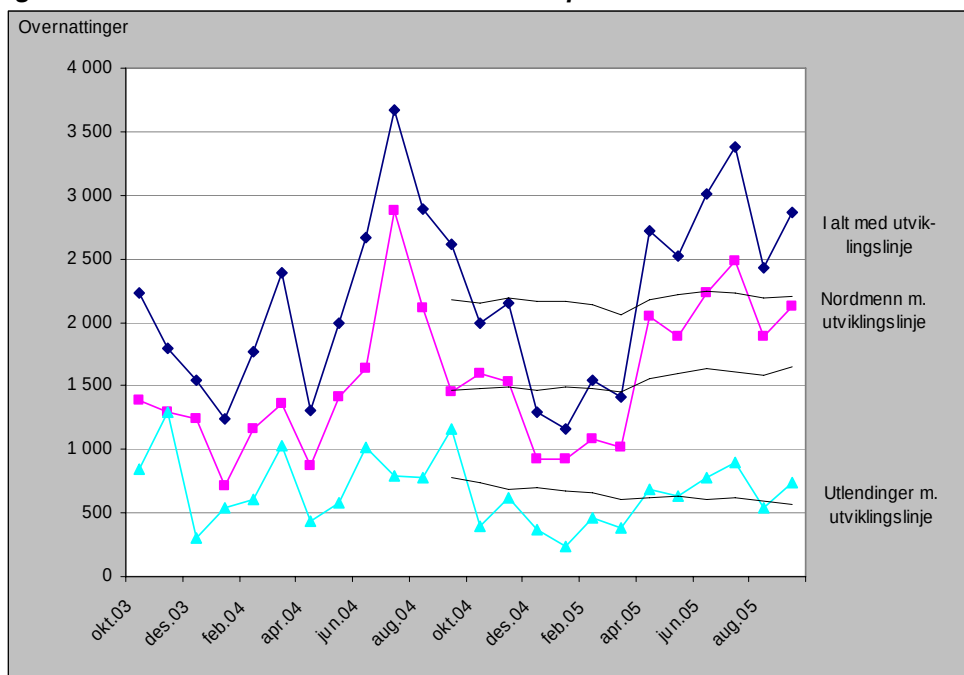
I perioden 2000 til 2004 er det i alt (hoteller, campingplasser og hyttegrender) registrert mellom 50 000 og 60 000 overnattinger i Halden/Aremark, ca halvparten (25 000) på hoteller og liknende, og halvparten på campingplassene. Noe over halvparten (ca 60%, eller 30 000 til 40 000) er registrert i de tre sommermånedene juni, juli og august. Det er rimelig, campingplassenes dominans tatt i betraktning. I hotellbedriftene er det registrert om lag 9 000 overnattinger (en drøy tredjedel) i de tre sommermånedene.

De største overnattingsbedriftene i Halden målt i volum er campingplassene. Denne statistikken er så usikker at vi ikke vil legge stor vekt på utviklingen der. Det er dessuten registrert en uforklarlig tredobling av antall overnattinger registrert i campingvogner som står oppstilt på sesongkontrakter fra 2004 til 2005. Denne utviklingen kan ikke være reell, og skriver seg sannsynligvis til endringer i svarinnang og feil i tilknytning til oppblåsing.

I forbindelse med ferie- og fritidsbetinget turisttrafikk, som foreløpig er det primære segmentet på Fredriksten, vil campingplassene være viktigere overnattingssteder enn hotellene. Trafikken på campingplassene er også dominert av nordmenn. Helst skulle vi vist samlet overnattingsstatistikk uavhengig av overnattingsform, men det vil altså gi et galt bilde av utviklingen. Selv om hotellstatistikken er mer pålitelig, mangler den altså vesentlige innslag av ferie-/fritidsbetinget trafikk, og gir derfor heller ikke et riktig bilde. Vi vil likevel bruke hotellstatistikken fordelt på nordmenn og utlendinger hver måned fra oktober 2003 til og med september 2005, for å gi et visst bilde av den "sikreste" delen av trafikken. (Jfr. fig. 3.2.) Vi har lagt inn en

⁴ Som gir tall for kommersielle overnattinger, men ikke tall for ikke-kommersielle overnattinger, f.eks. hos slekt/venner, i privateide fritidshus, i bobiler utenfor campingplass, i båter i uthavner, osv.

Fig. 3.2. Antall overnattinger ved "hoteller o.a. overnattingsbedrifter" etter nasjonalitet og måned. Halden/Aremark oktober 2003 - september 2005.

Kilder: Statistikknett: Reiseliv@Østfold, Statistisk sentralbyrå.

”utviklingslinje” som viser utviklingen som glidende gjennomsnitt de siste 12 måneder.

Målt i overnattinger er sommeren størst også blant hotellbedriftene i Halden⁵. Nordmennene er dominerende, og antall utenlandske gjestedøgn er forholdsvis lite.

Samlet sett viser trafikken en stagnerende trend siste år. Det er imidlertid en liten økning blant nordmenn, mens antallet utenlandske overnattinger viser en nedadgående trend siste år. En kan også merke seg at sommertrafikken i 2005 er mer jamt fordelt på alle tre månedene enn året før. Særlig er trafikken i juni økt, noe som med stor sannsynlighet skyldes all aktivitet og arrangementene i forbindelse med bruåpningen på Svinesund og operaforestillingen Aurora.

Målt i turisttrafikk kan en trolig konkludere med at sommeren 2005 har vært en forholdsvis god sesong i Halden, selv om overnattingstallene er usikre. Sammenliknet med økningen i besøkstallene på Fredriksten er imidlertid økningen overnattingsstatistikken ved hotellbedriftene beskjeden. Det er likevel ikke på hotellene Fredriksten har det største gjestepotensialet, men i campingsegmentet der vi ikke vet hvordan trafikkt utviklingen egentlig har vært. Besøkstallene på Fredriksten sammenholdt med overnattingstallene tyder dermed på at økningen på Fredriksten framfor alt har bestått av besøkere som ikke har (måttet) overnattet i området, dvs. lokalt og regionalt bosatte besøkere.

3.3. Lokaløkonomiske virkninger

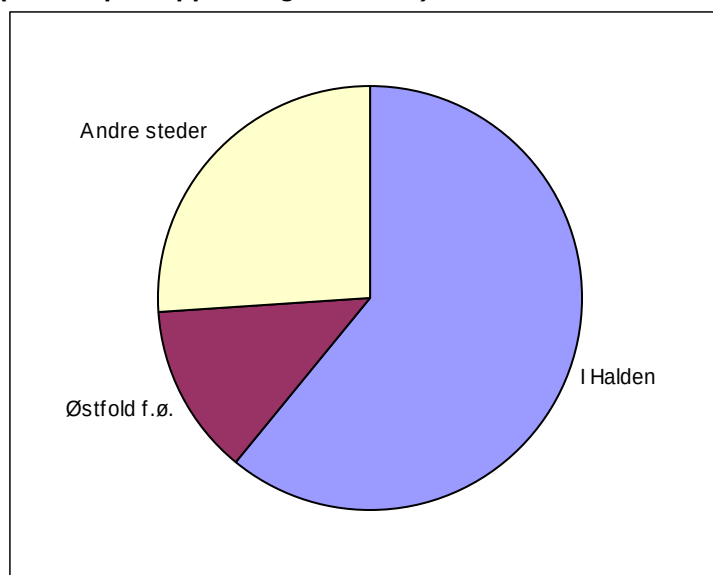
Som referert innledningsvis har hele Tusenårsprosjektet hatt et budsjett på 19 millioner. Av dette er 13 mill. tilført Halden utenfra, og må regnes som ekstra tilførte ressurser. Det er derfor interessant å se på, ikke hvordan men *hvor* disse pengene er brukt. Hvis disse pengene vesentlig ble brukt til å kjøpe underleveranser fra andre regioner, er det lokaløkonomisk av mindre betydning hvor mange penger som kommer *inn* til området hvis de ikke brukes til nye innkjøp i området.

Vi har derfor gått igjennom de fleste av bilagene (gjennom attestasjonsprotokollen) til hele Tusenårsstedet, bortsett fra Aurora som ble skilt ut som eget prosjekt⁶, og fordelt leverandørene (og beløpene) geografisk. I fig. 3.3. er innkjøpene fordelt etter leverandørens geografiske tilholdssted. Ca 60% av leveransene er kommet fra bedrifter i Halden kommune og ytterligere ca

⁵ Økonomisk er det ikke sikkert dette er et rettviseende bilde da yrkesbetinget trafikk gjerne gir grunnlag for større verdiskaping. I vår sammenheng er det imidlertid antall personer i regionen som av størst interesse.

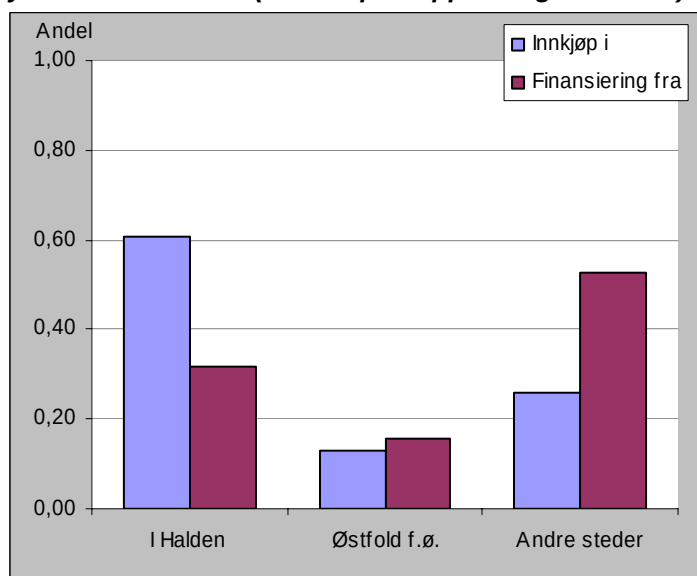
⁶ Aurora er også evaluert som eget prosjekt i Ericsson og Vaagland: Operaen Aurora på Fredriksten festning, Samfunnsmessige effekter, ØF-rapport 18/2005, Østlandsforskning, Lillehammer.

Fig. 3.3. Geografisk fordeling av leveransene til Østfold fylkes tusenårssted (ekskl. operaoppsettingen Aurora) . Prosent

Kilde: Tusenårsstedets attestasjonsprotokoll

Fig. 3.4. Geografisk fordeling av finansiering av og innkjøp (leveranser) til Østfold fylkes tusenårssted (ekskl. operaoppsettingen Aurora) . Prosent

Kilde: Tusenårsstedets attestasjonsprotokoll

15% fra bedrifter andre steder i Østfold. Det er altså kun ca en fjerdedel som ikke er brukt i Østfold fylke. En stor andel av investeringene er dermed kommet lokale bedrifter tilgode.

Sammenholder en hvor pengene kommer fra og hvor de er brukt, er det slik at litt over halvparten er kommet utenfra, mens kun en fjerdedel er lekket ut i form av innkjøp igjen. (Jfr. fig. 3.4.) Dvs. at dobbelt så mye penger som er finansiert fra Halden er brukt til å kjøpe underleveranser i Halden, mens kun halvparten av pengene som er hentet inn utenfor fylket er gått ut igjen. Det viser at Tusenårsstedet har bidratt til å skape lokale ringvirkninger som neppe ville funnet sted uten Tusenårsstedet.

3.4 Andre lokale virkninger og synergier

Det er særlig to prosjekter som har vokst utover Tusenårsstedets famntak og blitt ”nye” frittstående prosjekter, dels operaoppsettingen Aurora, og dels arbeidet med nytt festningslys som viste seg å bli mer omfattende enn det Tusenårsstedet kunne finansiere. Av Aurora finansierte Tusenårsstedet 2,4 millioner av et totalt budsjett på ca 7,4 millioner.

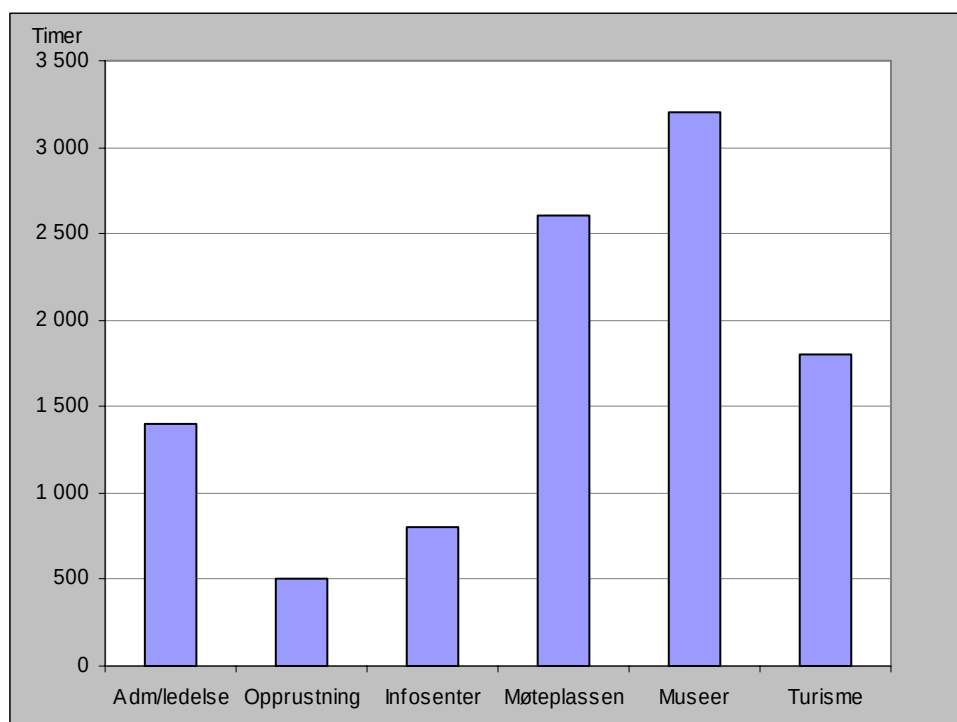
Arbeidet med utvidelsen av festningslyset under ”Prosjektet Opprustning” viste seg som tidligere nevnt (kap. 2.3.) å bli mer omfattende enn det som opprinnelig var tenkt, særlig fordi det eksisterende flomlyset ved nærmere ettersyn viste seg modent for utskifting. Her bidro Tusenårsstedet med 1,3 million kr. av en samlet kostnad på ca 4,1 millioner kr. I tillegg er det flere mindre tiltak der eksterne aktører til sammen har bidratt med ytterligere tilskott til Fredriksten på ca 0,7 million kr.

I tillegg til de 19 millioner kronene er det altså kommet investeringer på ca 8,5 millioner kr. En stor andel av dette er kommet fra lokale samarbeidspartnere og sponsorer, og representerer slik sett ikke ekstraomsetning i området. Det er likevel et uttrykk for at investeringen i Fredriksten som tusenårssted har ført til ytterligere økonomisk aktivitet av betydning, i størrelsesorden opp mot 50% av den totale investeringen på 19 mill. kr.

Dessuten har ingen av de involverte aktørene⁷ som har deltatt i delprosjektene tatt ut honorar fra Tusenårsstedet for sin arbeidsinnsats i prosjektet. Dette har dermed gitt ytterligere bidrag til finansieringen av arbeidet i forhold til Tusenårsstedet. Til sammen er dette estimert til å utgjøre over 10 000 timer, eller mellom 5 og 6 årsverk, i hele prosjektperioden (2002-2005). Med en gjennomsnittlig kostnad pr årsverk på ca 400 000,- representerer dette en arbeidsinnsats tilsvarende en verdi på mellom 2 og 2,5 milli-

⁷ Halden historiske Samlinger, Halden Turist, Halden kommune, forsvaret (Forsvarets forvaltnings-skole/Fredriksten kommandantskap), Fredriksten festnings venner og Nasjonale festningsverker.

Fig. 3.5. *Estimert arbeidsinnsats 2002-2005 finansiert utenom Tusenårsstedets budsjett etter delprosjekt. Timer.*

Kilde: Estimert av delprosjektlederne

oner. Denne verdien er også kommet i tillegg til de 19 mil. kr., isteden for å komme til utbetaling som honorar i Tusenårsstedets regnskap. I fig. 3.5. er det vist hvordan denne arbeidsinnsatsen er fordelt på delprosjektene.

Allerede gjennom planfasen ble Tusenårsstedet som prosjekt knyttet til aktørene på Fredriksten (som tidligere beskrevet i kap. 2.2. foran), og med dette også til den kompetanse og de nettverk som de fem delprosjektlederne og deres arbeidsgrupper representerte. Det er trolig riktig å si at Tusenårsstedet allerede på dette tidspunktet fikk betydelig lokal og regional forankring, som har hatt mye å si for å få med viktige miljøer i Halden og slik spre eierskapet til aktivitetene i forbindelse med Tusenårsstedet.

Denne utbredte viljen til å bidra til utviklingen og gjennomføringen av Tusenårsstedet må antakelig sees som både a) et *resultat av* og b) en *ytterligere styrking* av Fredrikstens betydning for den lokale identiteten og tilhørigheten. Et Tusenårssted uten slik lokal forankring ville neppe fått denne lokale positiviteten og viljen både i organisasjons- og næringslivet til å "være med". Et vellykket valg av Tusenårssted har etter alle solemerker bidratt til den lokale oppslutningen og til ytterligere å aksentuere Fredrikstens plass i Haldens, men også Østfolds, innbyggers identitet og bevissthet. Dette var viktige funn også i forbindelse med evalueringen av oppsettingen av Aurora (Ericsson og Vaagland 2005).

Det er grunn til å understreke Tusenårsstedets avgjørende betydning for gjennomføringen av de to mest spektakulære prosjektene på Fredriksten i 2005, nemlig operaoppsettingen Aurora og nytt festningslys. At Tusenårsstedet satte fokus på disse to prosjektene allerede i prosjektbeskrivelsen var den utløsende faktoren og katalysator for den brede medvirkningen og oppslutningen om disse prosjektene som faktisk har funnet sted.

Uten Tusenårsstedets fokus på og ikke minst den initiale finansielle støtten både til Aurora og til festningslyset ville de to prosjektene neppe blitt gjennomført. Tusenårsstedet var den største enkeltbidragsyteren i begge prosjektene. Gjennom disse to prosjektene har altså utstrakt både lokalt, regionalt og delvis nasjonalt engasjement blitt direkte kanalisert inn i og blitt utløst av Tusenårsstedet Fredriksten.

Bruk av bålplassen ved Gyldenløve en dag i oktober

Rhododendronbedet ved inngangen til Place d'Armes - gitt av Idd hagelag i forbindelse med Tusenårsstedet

4. Vurderinger

I dette kapitlet tar vi igjen utgangspunkt i de målene med prosjektet som ble satt opp av Østfold fylkes tusenårskomité. Vi gjengir innledningsvis disse målene i hovedprosjektet igjen:

- *Fredriksten festning skal gi de besøkende muligheter for gode kultur- og naturopplevelser som gir fred i sinnet og grobunn for økt mellom-menneskelig forståelse.*
- *Det skal legges til rette for ulike tiltak på festningen med tilstøtende områder som styrker attraktiviteten og tilgjengeligheten, og gir økt antall besøkende fra Norge og utlandet.*
- *Tiltakene skal gi de besøkende økt innsikt, kunnskap og opplevelse knyttet til festningens og regionens historie. Det skal legges vekt på de politiske, forsvarsmessige og kulturelle sammenhengene i historien. Dette må formidles i et nasjonalt og internasjonalt perspektiv.*
- *Tiltakene skal gi besøkende en mulighet for utvikling og styrking av egen identitet i sammenheng med fellesskapet. Særlig viktig er tiltakene for barn og ungdom som er knyttet til verdier som vår form for demokrati er tuftet på og skal videreutvikle seg etter. (Halden kommune/Østfold fylkeskommune: Tusenårsstedet, 1. jan. 2000)*

Vi oppfatter her det første strekpunkt som det overordnede, og dermed mer generelle, målet med samtlige tiltak i regi av Tusenårsstedet. De tre øvrige strekpunktene er mer operasjonelle og vi tar derfor for oss de først. Vi vurderer også tiltakene, så langt det er mulig, i forhold til de oppsatte målgruppene, som er:

- barn og ungdom
- regionens innbyggere på begge sider av grensa
- den kultur- og historiesøkende turist
- bedrifter, skoler, institusjoner og organisasjoner med spesielle ønsker og behov
- universiteter og høyskoler med studenter og forskere
- utenlandske turister med vekt på Norden, Europa og USA

Det er imidlertid vanskelig å få tall for mesteparten av dette uten å ha gjennomført en brukerundersøkelse på Fredriksten. Det ble for så vidt gjort det i 1997, men det er skjedd så vidt mye organisatorisk på festningsområdet siden den gang, at resultatene for en stor del er foreldete. Vi har likevel referert enkelte av tallene, da de trolig er bedre enn ingenting.

Et etterrettelig, oppdatert empirisk tallmateriale er nødvendig, skal en kunne vurdere måloppnåelsen kvantitativt. I dag eksisterer ikke gode grunnlagstall verken for beskrivelser (jfr. kap. 3) eller analyser. Behovet for gjennomføring av ytterligere undersøkelser bør vurderes i forbindelse med framtidig

organisering, finansiering og drift av Fredriksten og festningsområdet.

Vurdering av måloppnåelse:

”Tiltak som styrker attraktiviteten og tilgjengeligheten og gir økt antall besøkende”

Antall besøkende på Fredriksten er betydelig økt i 2005 sammenliknet med tidligere år. I 2005 er det totale antallet besøkende på festningsområdet estimert til 270 000 personer. Tallet omfatter samtlige besøkende på festningsområdet inkludert serveringssteder og campingplass. Det er imidlertid vanskelig å si noe sikkert om sammensetningen på de besøkende. En oppstilling av oppslutningen om arrangementer som hovedsakelig var rettet mot barn og unge sesongen 2005 gir et publikumstall på om lag 35 000. Hvis vi trekker fra besøkene på serveringsstedene ol. og besøkstall som er estimert utenom spesielle arrangementer, så utgjør oppslutningen om disse arrangementene vi har karakterisert som spesielt rettet mot barn og ungdom 35-40% av publikum i 2005. De største tallene er registrert i forbindelse med besøk av skoleklasser, idrettslag, barnehager, ol. med knapt 15 000 besøk. ”I Brødrene Dals fotspor...” registrerte 7 400 deltakere, men det er usikkert hvor stor den egentlige ”Brødrene Dal-effekten” faktisk har vært.

”Barnesagn for livet/Sol og Måne barnekor” der over 1 000 barn fra hele fylket sang ”for livet” samlet ca 4 000 besøkende, og om lag like mange samlet familiearrangementet på 17. mai. I tillegg kommer publikum ved konserter spesielt rettet mot barn og unge.

Samlet har besøket økt, og det er også registrert økning i delaktiviteter. Antallet guidinger i regi av Halden Turist er f.eks. fordoblet i forhold til året før. Det er grunn til å anta at de fleste av dem som bestiller guiding ikke er lokale, og slik sett kan disse tallene tas som en indikasjon på at det også er en økning i tilreisende besøkende på festningen. Totalt sett må en likevel regne med at de fleste besøkende er nordmenn, fordi mange er talt i forbindelse med arrangementer og fordi antallet ”ikke-registrerte” individuelle besøkende er stort (over 100 000).

Sommeren 1997 ble det gjennomført en gjesteundersøkelse i Østfold (Ericsson 1997), der bl.a. besøkende på Fredriksten festning ble intervjuet. Intervjuene ble foretatt på dagtid i forbindelse med billettsalg og inngang til indre festning, slik at tallene kan ikke overføres direkte til dagens besøkstall, men kan være en indikasjon på ”datidens” besøk på indre festning. Sommeren 1997 var usedvanlig varm og fin, og det var få turister ”i omløp” ved de fleste turistattraksjoner, noe som mest trolig har ført til underrepresentasjon av nordmenn i materialet. Med disse reservasjonene vil vi likevel gjengi enkelte hovedresultater fra denne undersøkelsen, da de i hvert fall delvis kan kaste lys over (tidligere betalende) besøkende på Fredriksten.

Av betalende besøkende på Fredriksten i 1997 var en stor andel utlendinger, særlig svensker. Samlet stod besøkende fra resten av Norden for om lag

halvparten, et svært høgt tall sammenlikner vi med andre attraksjoner i Østfold der tilsvarende tall stort sett var under 15%. Ca halvparten var også på dagstur, enten hjemmefra eller fra feriestedet. Både Østfold og Bohuslän er store turistområder sommerstid, noe som periodisk vil øke befolkningstallet i regionen og dermed markedspotensialet. Besøkende på Fredriksten har ikke gjort så mange andre ting/deltatt i andre aktiviteter som besøkende ved andre attraksjoner i Østfold. Det betyr at festningen for mange var selve hovedmålet med turen. Det henger jo delvis også sammen med at det var mange dagsbesøkende. På Fredriksten var andelen reisefølger med barn under 15 år dessuten om lag dobbelt så stor som ved andre attraksjoner i Østfold.

Etter 1997 er det mange ting som har forandret seg, slik at en kan vanskelig si noe om hvor representative disse tallene er for dagens besøkende. Særlig kan strukturen være påvirket av at hele festningen nå er blitt fritt tilgjengelig, mens man til gjengjeld må betale særskilt for å komme inn i selve museumsutstillingene. Hvordan sammensetningen er i dag vet vi altså mindre om, men det er liten grunn til å tro at svenskene har mistet sin betydning blant utlendingene.

Det er imidlertid ikke mulig å si noe om effekten av Tusenårsstedet for overnattingsbedriftene i Halden i 2005, framfor alt på grunn av dårlig statistikk. Uansett ville det likevel være for tidlig å konkludere noe om betydningen for turismen⁸ på det nåværende tidspunkt, da det er effekter som både er svært vanskelig å isolere og framfor alt vil vise seg over tid.

Prosjektene Opprustning og Møteplassen har i vesentlig grad bidratt både til en fysisk og en arrangementsteknisk opprustning, og til en stor grad av tilgjengeliggjøring av festningsområdet. Det vil imidlertid være de framtidige disposisjoner og tiltak for å opprettholde, videreutvikle og vedlikeholde både de fysiske anleggene og utstyret, men også den tekniske og arrangementsmessige kompetanse som er bygget opp i forbindelse med Tusenårsstedet, som vil være avgjørende for besøksutviklingen i framtida.

Prosjekt Infosenter har bidratt i forhold til flere av de delmålene som er satt opp. Opprettelsen av et informasjonssenter på festningsområdet, i indre festning, som avløsning for den mobile bua der det tidligere ble solgt billetter og enkelte souvenirer, er et viktig bidrag for å øke attraktiviteten for besøkende på festningen. I Infosenteret er det nå mulig å få informasjon om festningen og historien som modulbasert selvbetjent video-/dvd-framvisning på flere språk. I butikkdelen selges souvenirer, bøker og is, i tillegg til billetter til museene. Infosenteret har løftet Fredriksten som besøksmål vesentlig, framfor alt for tilreisende men også for lokale brukere, og bidratt til å profesjonalisere den opplevelsesorienterte presentasjonen av festningen. Det er

vel neppe tvil om at det etter hvert er forventet at en attraksjon som Fredriksten festning har en form for infosenter til å serve besøkende.

⁸ Dvs. de næringsmessige effektene for turismen.

Vurdering av måloppnåelse:

”Tiltak for å gi besøkende økt innsikt, kunnskap og opplevelse knyttet til festningens og regionens historie”

Dette målet er det arbeidet med i forbindelse med både museums- og infosenterprosjektene, som begge har tiltak innrettet mot formidling. Særlig gjelder dette delprosjekt Museer. Også opprustningsprosjektets tiltak har imidlertid bidratt til dette punktet gjennom eks.vis skilting, utplassering av bord, benker og søppelbøtter. Bålplassen ved Gyldenløve og de generelle opprustningstiltakene er naturligvis også viktige for opplevelsene på og av festningen.

I informasjonssenteret er det satt i stand et visningsrom med tanke på informasjonsformidling om festningen og lokal historie. Det er utviklet 6-8 programmoduler, som spesielt tar for seg forskjellige temaer fra historien knyttet til Fredriksten. Disse fungerer som selvbetjente videovalg, der det fins kortversjoner av de mest vanlige og etterspurte temaene, men også mye dokumentasjon for spesielt interesserte. I arbeidsgruppen som har hatt ansvar for infosenteret har både Halden Turist og Halden historiske Samlinger vært representert. Det har nok vært noe forskjellig faglig syn på hvordan denne formidlingen skulle foregå, der HT har lagt større vekt på ”opplevelsesaspektet” mens HhS har lagt vekt på å prioritere de ”historisk faglige formidlingsaspektene”.

Disse to vinklingene trenger ikke nødvendigvis stå i direkte motsetning til hverandre, fordi de delvis retter seg mot forskjellige målgrupper. Selv om vi som sagt ikke vet noe inngående om struktur og størrelse på de ulike gruppene av dagens brukere av Fredriksten, er det likevel klart at det store besøkstallet omfatter ulike grupper som er ute etter forskjellige ting, fra opplevelser helt uavhengig av autenticitet til spesielt historisk interesserte. Det er derfor ikke sikkert at en noe ulik vinkling på presentasjonene i infosenteret i forhold til i museumsutstillingene er ugunstig, men heller kan virke gjensidig utfyllende og berikende for området på sikt. I mange sammenhenger vil festningen og festningsområdet være en flott kulisse for arrangementer /happenings /events /kick-offs ol. uten store krav til historisk etterrettelighet, men der den historiske dramatikken setter en ekstra spiss på arrangementet.

Det er imidlertid også klart at tiltak for å oppfylle dette målet vil være særlig museumsrettede, og at HhS har den substansielt faglige kompetansen på det området. I museumsprosjektet er det satt opp en ny utstilling tematisk tilpasset 100-årsmarkeringen, nemlig 1905-utstillingen ”Union på grensen”. I tillegg er de tidligere påbegynte prosjektene i vanntårnet og gamle kommandantbolig utbedret og avsluttet. Gamle kommandantbolig i indre festning er restaurert og satt i stand til nytt utstillingslokale (1.etg.). Der er nå en utstilling med fokus på den sivile historien på begge sider av grensa

rundt år 1900. Dessuten har et Interregprosjekt i samarbeid med Värmlands museum og Bohuslans museum i Sverige, samt Kvinnemuseet i Kongsvinger resultert i en barnebok om grensehistorien, som nå deles ut gratis til alle skolebarn i distriktet på svensk og norsk side som en del av formidlingsarbeidet til HhS.

Formidlingsmessig i museene er det tatt i bruk moderne presentasjonsteknikk, bl.a. i form av billedspill med lyd. Spesielt for barn og unge er det utviklet dataspill basert på datidens (1905) krigstekniske utvikling, med indirekte skyting (koordinatbasert) og militær strategi samt bruk av ulike manuelle teknikker for avstandsbedømming.

Som referert foran i rapporten, er det gjort omfattende endringer i billetteringssystemet til museumsutstillingene i festningen i 2004. Med så vidt kort tidsperiode å bygge erfaringer med det nye betalingssystemet på, er det foreløpig ikke mulig å si noe om besøksutviklingen etter disse endringene. (Jfr. også fig. 3.1. foran.)

Pr. i dag vet vi ikke hvordan besøkene fra ulike brukergrupper på Fredriksten utvikler seg. Resultatene fra gjesteundersøkelsen som ble gjennomført i 1997 er foreldet og kan ikke brukes til å si noe om hvem som i dag besøker museene, eller hvordan fordelingen av besøkende er, f.eks. mellom fastboende og tilreisende, nordmenn og utlendinger, hvorfor de kommer eller deres vurdering av området. Slike opplysninger er nå ikke mulig å få uten å gjennomføre en ny gjesteundersøkelse. Først da vil en også ha mulighet til å si noe om det egentlige besøkspotensialet for museene på festningsområdet. Det er heller ikke urimelig om potensialet vil være forskjellig til de ulike utstillingene, med hovedskillet mellom de lokale (Byen brenner og Idd historielag) og den nye (internasjonale) Union på grensen.

Sammenliknet med de svært store anslagene over alle besøkende på festningen virker 6 000-8 000 betalende besøkende forholdsvis beskjedent. Sett i forhold besøkstall ved museer generelt, er de fleste museer i landet forholdsvis små målt i besøkstall, bortsett fra noen få store som stort sett ligger i Oslo.

Det er gjort endringer også i kulturstatistikken som gjør at heller ikke denne kan følges særlig langt tilbake, og det er dessuten foretatt organisatoriske endringer i museumssektoren som har vært med å påvirke statistikken. Tabell 4.1. viser likevel at det er en svært stor andel, opp mot halvparten, av museene som *ikke* har registrert over 10 000 betalende besøkende i de siste åra.

Tab. 4.1. Andel av museene som hadde mindre enn 10 000 besøkende. Norge 2002-2004. Prosent.

År	Andel med under 10 000 besøkende
2002	47,8
2003	48,5
2004	40,6

Kilde: Kulturstatistikk, Statistisk sentralbyrå

Vurdering av måloppnåelse:

”Tiltakene skal gi besøkende en mulighet for utvikling og styrking av egen identitet i sammenheng med fellesskapet”

Valget av Fredriksten til Østfold fylkes Tusenårssted er antakelig i seg selv hovedtiltaket som har vært med å fremme et slikt mål. Den store interessen og oppslutningen rundt de arrangementene som har funnet sted på festningen, og den like store velviljen som er manifestert i form av støtte og sponsorvirksomhet mer generelt kan tas som et godt eksempel på det. Dette gjelder trolig særlig haldenserne, som på denne måten har fått løftet ”sin” festning fram for hele fylket, men Fredriksten er også et sted svært mange østfoldinger har et forhold til og som dermed er lett å identifisere seg med og kjenne stolthet over.

Det faktum at ”staten” satser 10 millioner for å løfte fram Fredriksten og at Østfold fylkeskommune bidrar med tre millioner gir selvsagt sterke signaler om at dette faktisk er et verdifullt sted også for andre enn bare lokale aktører. Dette understrekes jo allerede i forutsetningen for å kunne bli et fylkestusenårssted, nemlig at stedet skal ha *”nasjonal kulturell og miljømessig betydning som peker utover det enkelte fylke”*. Når stedet allerede *fra før* av er et sted som faktisk har sterk lokal betydning og forankring, blir disse signalene ytterligere aksentuert. Det skjedde f.eks. gjennom oppsettingen av Aurora, der de mange lokale deltakerne gjennom medvirkningen fikk ytterligere bekreftet egne og andres positive assosiasjoner og opplevelser forbundet med Fredriksten.

At Fredriksten festning faktisk har denne lokale og regionale betydning i identitetsmessig sammenheng understrekes bl.a. av at både Halden kommune og Østfold fylkeskommune hver har bidratt med tre millioner kroner til Tusenårsstedet. Som en vel så god indikator på Fredrikstens lokale forankring er det betydelige engasjementet som også private aktører har utvist. Det omfatter f.eks. de tre millionene som Fredrikstens festnings venner har lagt inn i Tusenårsstedet, og andre, i hovedsak lokale, samarbeidspartners og sponsors bidrag på ytterligere 8-9 millioner (inkl. Aurora). Som et tegn på lokalt engasjement og ønske om å delta i prosjektet bør en antakelig også tolke det faktum at ingen delprosjektledere har debitert Tusenårsstedet for sin eller sine medarbeideres arbeidsinnsats.

Selv om vi egentlig ikke vet noe om hvor besøkende til forskjellige arrangementer kommer fra, viser i alle fall tallene fra operaoppsettingen Aurora at nær to tredjedeler av tilskuerne *ikke* kom fra Halden, dvs at de kom både fra andre steder i Østfold (en tredjedel) og Oslo/Akershus og Sverige (en tredjedel). Den brede geografiske deltakersammensetningen i Aurora tilsier en del spredning av tilskuere men andelen tilreisende må likevel vurderes som betydelig. Disse andelene er neppe direkte overførbare til samtlige arrangementer, men det er klart det har vært tilreisende fra andre steder enn Halden også ved andre arrangementer.

I denne forbindelsen bør også nevnes ”Fredsseminaret for ungdom” som ble

avholdt i Moss i august, men med et innlagt dagsbesøk på Fredriksten. Da var 220 inviterte ungdommer fra hele verden samlet for å diskutere fred, og seminaret resulterte i et fredsmanifest som ble overlevert ordføreren i Moss og statsministeren ved avslutningen av samlingen. Foranledningen var opprettelsen av Mossekonvensjonene utarbeidet i Konventionsgården i Moss i 1814 og 100-årsjubileet i forbindelse med unionsoppløsningen fra Sverige. Et tiltak rettet direkte mot norsk og internasjonal ungdom, med utgangspunkt i demokratisering og fredelig konfliktløsning.

Vurdering av måloppnåelse:

”Fredriksten festning skal gi de besøkende muligheter for gode kultur- og naturopplevelser som gir fred i sinnet og grobunn for økt mellommenneskelig forståelse”

Dette er et ambisiøst overordnet mål med utvikling av og arbeidet med Østfold fylkes Tusenårssted, særlig med tanke på den - i denne sammenhengen - relativt korte tidshorisont man har hatt. Man kan for så vidt si at prosjektet startet senhøstes 1999, men det tok for alvor ikke av før tidlig i 2002, da den første bevilgningen fra Kulturdepartementet var på plass.

Likevel må tiltakene og de fem delprosjektene sies å bygge godt opp om en utvikling på Fredriksten for å nå dette målet. Rydding og øvrig til rettelegging på festningsområdet har gjort området mer tilgjengelig, attraktivt og brukelig som rekreasjonsområde i det daglige friluftsliv, og for tilreisende. F.eks. er bålplassen bygget ved Gyldenløve blitt en populær plass for mange grupper, særlig barnehager og skoleklasser, og som derfor også på lang sikt kan tilføre ekstra positive opplevelser ved bruk av festningsområdet. Området rundt bålplassen egner seg også godt til ulike sosiale fellestiltak for forskjellige typer grupper.

Så vel arrangementer som rekreasjonsaktiviteter kan gi grunnlag for kulturopplevelser. Arrangementer vil representere kulturopplevelser i seg selv, men også andre rekreasjonsaktiviteter kan gi gode kulturopplevelser innenfor den rammen som en innbydende og tilgjengelig festning vil være. De kvaliteter, som det historisk dramatiske bakteppet om festningens historie og dens historiske betydning vil tilføre dagens fredelige bruksområder, vil være vesentlige momenter til opplevelser, også med tanke på å transformere krigens infrastruktur til gode, inkluderende deler av det fredelige, sivile liv.

Den museale virksomheten ved Fredriksten vil likevel være et vesentlig grunnlag for den kulturopplevelsen festningen kan gi de besøkende. Der vil i tillegg til de rent historiske perspektivene dessuten formidles kunnskap nødvendig for økt mellommenneskelig forståelse, som f.eks. hvordan lokal kultur og slektsbånd har ut- (og inn-)viklet seg på tvers av grensa. Det faktum at historien fortelles ’på stedet’ vil tilføre ytterligere substans og autentisitet til formidlingen og opplevelsen.

5. Oppsummering og konklusjon: Hva nå?

Totalt sett er det ikke tvil om at Østfold fylkes Tusenårssted Fredriksten festning har vært et vellykket prosjekt. Det er heller ingen tvil om at valget av sted oppfyller sentrale mål med det nasjonale tusenårsprosjektet, som ”å bidra til at anlegg, institusjoner, kulturmiljøer og naturområder av stor historisk, kulturell og miljømessig verdi blir tatt vare på og markert på en særskilt måte.” (<http://www.tusenarssted.no/>)

Mange aktører med forskjellige roller, mål og forutsetninger har vært involvert i forbindelse med utviklingen av Tusenårsstedet. Antikvariske hensyn samt omleggingen av forvaltningsordningen i forsvaret har også komplisert arbeidet på enkelte områder. Sett utenfra bærer likevel resultatet preg av at prosjektgruppen og prosjektet har hatt en gunstig sammensetning og blanding av visjoner og skaperkraft, ettertenksomhet, tilbakeholdenhet og etterrettelighet samt handlekraft og framdrift. Dette kan i vesentlig grad tilskrives til de ulike aktørenes kompetanser og ståsted, og har med stor sikkerhet virket berikende for det samlede resultatet og for Østfold fylkes Tusenårssteds vellykkethet så langt. Et avgjørende spørsmål er imidlertid hva som skjer på Fredriksten ved avslutningen av Tusenårsstedet som prosjekt, jfr. bakgrunnen for arbeidet med tusenårsstedene sitert innledningsvis: *Tusenårsstedene skal bygge på historiske og kulturelle verdier, hente inspirasjon fra andre kulturer og representere verdier for framtida.*” (<http://www.tusenarssted.no/>, vår understreking)

Hvordan en nå videre skal forvalte den innsatsen som er nedlagt under Tusenårsstedet for å få best mulig samfunnsmessig avkastning vil være et nøkkelspørsmål framover. Det er i regi av Tusenårsstedet lagt ned vesentlige grunnlagsinvesteringer i festningen og området, bl.a. i form av arrangementsteknisk utstyr, og i ny festningsbelysning. Men at Tusenårsstedet nå avsluttes som prosjekt reduserer ikke i nevneverdig grad antall aktører på Fredriksten, eller evt. interessekonflikter, og det vil fortsatt være behov for samordning og koordinering av aktiviteter og arrangementer på området. Kan hende vil resultatet av et vellykket arbeid med Tusenårsstedet ytterligere forsterke dette behovet, dersom tilgjengeligheten til og tilgang til teknisk utstyr faktisk øker etterspørselen etter Fredriksten som kulturell arena og møteplass også i regionalt perspektiv.

Nasjonale Festningsverkens ressurser og holdning til videre drift vil ha stor betydning for hvordan Tusenårsinvesteringen kaster av seg i framtida. Vårt inntrykk i forbindelse med denne evalueringen er at NFV som organisasjon sentralt har inntatt en litt ”tilbakelent” rolle uten å involvere seg tungt i arbeidet med Tusenårsstedet. Det er i tilfelle en fortsettelse av det som oppfattes som manglende interesse for prosjektet fra Forsvarsdepartementets side fra begynnelsen⁹. Samarbeidet med den lokale forvaltningen på Fredriksten har imidlertid vært godt, og NFV lokalt har på tross av svært begren-

⁹ Iflg. prosjektkoordinator i perioden primo 2002 til juni 2004 O.Solholt, intervju 19.10.2005.

sede ressurser bl.a. bidratt med arbeidskraft og utstyr også i forbindelse med Tusenårsstedets aktiviteter og prosjekter.

Slik situasjonen er pr. i dag har NFV lokalt vesentlig mindre ressurser tilgjengelig til drift av Fredriksten enn situasjonen var under Fredriksten kommandantskap. Det ligger imidlertid i NFVs forretningside at:

”Festningene skal bringes inn i en ny tid og deres egenart og historie skal bevares gjennom å utvikle festningene til lønnsomme og etterspurte arenaer for kultur, næring og opplevelser. .. Det er et mål at kostnadene til forvaltning, drift og vedlikehold skal dekkes gjennom Nasjonale Festningsverks inntekter.”

(Kilde: www.nasjonalefestningsverk.no/Artikler_NFV/Om%20nasjonale%20festningsverk)

Bygninger inne på festningsområdene kan ikke selges, men er forutsatt leid ut for å generere inntekter til drift og vedlikehold. I tilknytning til Fredriksten festningsområde ligger skoleområdet til fhv. Forsvarets forvaltnings-skole (FFS)¹⁰, med administrasjons- og kontorlokaler, messe, kaserne og undervisningslokaler. Standardmessig er det i dag antakelig disse lokalene som har størst utleiepotensial, bl.a. med fullt ut tidsmessige undervisnings-, administrasjons- og messelokaler, samt et nyrestaurert og svært moderne kjøkken. Kasernebygget trenger imidlertid oppussing og investeringer for å få tilfredsstillende standard. De øvrige bygningene på Fredriksten er av variabel standard, og dagens krav til f.eks. ventilasjon byr på bygnings-tekniske og særlig antikvariske utfordringer i forbindelse med istandsetting til et standardnivå akseptabelt for utleie.

Skoleanlegget samlet, inkludert undervisningslokalene, skulle trolig kunne ha potensial som kurssted store deler av året, og som enkelt overnattingssted i sommersesongen. Det vil være svært viktig for den framtidige utviklingen på Fredriksten å beholde lokal kontroll med den delen av bygningsmassen som faktisk representerer det største inntektspotensialet i forhold til utleie. Uten FFSs bygninger vil trolig situasjonen på sikt forverre mulighetene for utleie eller bruk også av andre bygninger på festningsområdet, samtidig som man i praksis mister kontrollen med bruken av bygningene.

Campingplassen sør på festningsområdet og Fredriksten golfbane, som grenser opp mot festningsområdet på østsida, er også viktige momenter å trekke med i en helhetlig vurdering av området. Særlig med tanke på å legge forholdene til rette for økt bruk av og å trekke flere besøkende til Fredriksten. Ved større arrangementer, tilstelninger, ol. har det delvis vært vanskelig å kunne tilby passende overnattingskapasitet i Halden. I forbindelse med oppsettingen av Aurora og åpningen av Svinesundsbrua var det svært vanskelig å oppdrive overnatting i det hele tatt i området.

¹⁰ Som ble lagt ned 01.08.2005.

Sammen med campingplassen vil en slik utnyttelse av bygningene på skoleområdet som skissert over, trolig kunne bidra til leieinntekter til NFVs virksomhet og økt besøk på festningen store deler av året.

Et slikt utgangspunkt, som de fleste andre steder ikke har, vil være svært godt for å bygge Fredriksten videre som attraksjon og destinasjon for tilreisende. Mange steder ønsker å bygge seg opp som destinasjoner, bl.a. gjennom investeringer i arrangementer, festivaler, ulike *bygg*, osv., for å skape interesse for stedet og utvikle turisme. Mange steder viser det seg likevel vanskelig, og at slike tiltak ikke er tilstrekkelig dersom grunnlaget for satsing ikke er tilstede. På Fredriksten er dette grunnlaget faktisk allerede tilstede først og fremst gjennom den forankringen festningen har lokalt, og er i ferd med ytterligere å forsterke også regionalt. Dette grunnlaget, de gode prosessene som arbeidet med Tusenårsstedet har avstedkommet og et godt, forholdsvis moderne bygningsmessig utgangspunkt (skoleområdet) kan være et vesentlig trinn i en slik oppbygning.

Uansett er det viktig at den *fysiske og kompetansemessig infrastrukturen som er bygget opp i forbindelse med Tusenårsstedet blir organisert og tatt vare på videre*. Oppsettingen av Aurora viste til fulle den gode effekten av samarbeid mellom internasjonale, nasjonale, regionale og lokale krefter. Prosessen tilførte lokalsamfunnet arrangements- og gjennomføringskompetanse av et omfang som er sjelden på mindre steder.

Framtidig organisering?

NFV har pr. i dag engasjert Fredriksten festnings venner til å koordinere den løpende driften av arrangementer og aktiviteter. Som vist i boks 1. innledningsvis, er det i dag mange aktører med interesser knyttet til ulike aktiviteter på Fredriksten. Vår mening er at en må foreta seg noe mer forpliktende for alle parter når det gjelder organisering og utvikling av Fredriksten videre, ellers kan en risikere å miste mye av forutsetningene for bruk av den fysiske og kompetansemessige infrastrukturen som arbeidet med Tusenårsstedet har samlet. Et slikt grep bør antakelig inkludere planer for så vel drift og vedlikehold av festningsområdet (også indre festning, bruk av bygningsmasse, rydding og vegetasjonsvedlikehold) som organisering, utvikling og samordning av arrangementer og aktiviteter.

Hvordan Fredriksten vil utvikle seg videre som regional kulturarena vil være avhengig av ressurser, en samordnet fast og forpliktende organisering og tilstrekkelig økonomi i framtida. Vår oppfatning er at en bør vurdere hvorvidt *en stiftelse bestående av aktørene på festningen* kunne være en alternativ driftsorganisasjon for å ivareta aktørenes interesser, videreutvikle potensialet som Tusenårsstedet har lagt grunnlaget for og tar vare på festningens tiltenkte rolle som regional møteplass og kulturarena.

Det må knyttes noen kommentarer til økonomi. Etter at indre festningsområde i 2004 ble åpnet opp gratis for publikum, er det nå blitt mindre penger ”i systemet” til tiltak på festningen. Uten økonomisk handlingsrom for

utviklingstiltak vil Fredrikstens status som kulturarena bli avhengig av hva utenforstående aktører finner på å arrangere på festningen. Evt. økonomiske overskudd av arrangementer og aktiviteter vil tas ut av arrangørene, og ikke komme festningen til gode.

De aktuelle aktørene i en evt. stiftelse vil alle ha et visst økonomisk handlingsrom for aktiviteter på festningen, som kunne utgjøre et fundament for organiseringen. Hvorvidt en skal vurdere å gjeninnføre en betalingsordning for å komme inn på indre festning vil ikke vi ta stilling til, men det kan være et bidrag til finansiering av den videre utvikling og vedlikehold av festningen som regional møteplass og kulturarena.

Begynnelsen til fortsettelsen

Allerede før 2005 var avsluttet var det vedtatt to oppfølgingsprosjekter som knoppskytinger av Tusenårsstedet Fredriksten festning. For det første har Østfold fylkesting vedtatt å føre videre de gode erfaringene fra Aurora gjennom å sette opp en 'opera-/musikkteaterfestival' på Fredriksten periodisk. Det er foreløpig ikke tatt stilling til hvor ofte en skal gjennomføre et slikt opplegg, men den første forestillingen er vedtatt oppført allerede i 2007. Det blir da lagt opp til å sette opp en av de klassiske operaene som egner seg til utendørs framføring.

For det andre har 'Den kulturelle skolesekken' (DKS) besluttet å ha et opplegg på Fredriksten for ungdomsskoleelever i samtlige 8. klasser i Østfold for å gjøre de godt kjent med fylkets Tusenårssted. En tenker seg å lage forskjellige programopplegg som skal 'friste alle sanser' knyttet til historie, teater og matkultur i første omgang fra festningens tidsepoker. Dette gjennomføres første gang i skoleåret 2006/07. I tilknytning til Aurora kan også nevnes at DKS i 2005 har koordinert et samarbeid med Det Norske Blåseensemble, Østfold teater og Opera Vest for å utvikle en barneopera ved Krapfoss skole i Moss, delvis parallelt med Aurora. Med utspring bl.a. derfra og erfaringene fra Aurora, er det formalisert en samarbeidsavtale med Den Norske Opera, som bl.a. tar sikte på å la 8.-klassingene i 2008 besøke den nye operaen i Bjørvika.

----- 000000000 -----

Referanser

De fylkesvise tusenårsstedene:

<http://www.tusenarssted.no/>

Ericsson, Birgitta og Jorid Vaagland (2005):

Operaen Aurora på Fredriksten festning, Samfunnsmessige effekter, ØF-rapport 18/2005, Østlandsforskning:Lillehammer.

Ericsson, Birgitta (1997):

Østfold Byoffensiv: Gjesteundersøkelsen i Østfold, sommeren 1997, Oppdragsrapport OR 71.97, Institutt for offentlig økonomi, Stiftelsen Østfoldforskning:Halden

Forsvarsdepartementet:

St meld nr 54 (1992-1993) Nasjonale festningsverk

Halden kommune/Østfold fylkeskommune:

Fylkestusenårsstedet i Østfold - Fredriksten festning, Halden, vedtatt av Østfold fylkesting juni 2000

Innovasjon Norge (2005):

Norges 50 best besøkte attraksjoner for perioden 1.mai - 31. august 2005

http://www.invanor.no/templates/Page_Meta_58822.aspx

Innst. S. nr. 246 (1997-98):

Innstilling fra familie-, kultur- og administrasjonskomiteen om markeringen av tusenårsskiftet 2000-2005. (St.prp. nr 55 (1997-98))

Kulturdepartementet:

St.prp. nr. 55 (1997-98) Om markeringen av tusenårsskiftet 2000-2005

Lervik, Solbjørg:

Tale holdt av komiteens leder 18.05.1999, i forbindelse med møte med kommunene under oppstart av arbeidet

Samferdsels-, miljø- og kulturkomiteen, Østfold fylkesting:

Fylkestingsutvalgssak nr.100/98 Oppnevning av Østfold fylkes tusenårskomite

RESULTATER OPPRUSTNINGSPROSJEKTET

- 550 m ny tursti er etablert rundt Gyldenløve fort
- 480 m ny tursti er etablert rundt overberget fort
- Opprustning, inkl drenering og grusing av 450 m gammel tursti/vei mellom Kroa og Gyldenløve, ved Stortårnet og Overberget fort
- Alle 3 utefortene er totalt rensket for kratt. Ytermurene og det nærmeste fjellet er renskrapt for jord.
- På Gyldenløve og Stortårnet er 2 ytre støttemurer tatt ned og gjenoppbygget
- På Overberget fort er det foretatt en viss sikring av ytermurene
- På Overberget og Stortårnet er det laget nye steintrapper til og i inngangspartiene
- Rundt de 3 utefortene og Kroa er til sammen ca 110 dekar ryddet for skog og kratt. Alt er fjernet (gitt bort som ved, kuttet til flis eller brent opp).
- Inne i Overberget og stedvis rundt alle 3 utefortene er det ryddet, plenert og sådd gressplen, total ca 12 dekar
- Ved Gyldenløve er det bygget en solid, ringformet bål/grill/picnic-plass av hugget granittstein og kløyvde eikestokker
- 2 store lyskastere er montert ved Andedammene og belyser disse når de er islagt og brukes som leke/skøyteplass
- Det er ført frem strøm til Stortårnet, og lagt ny jordkabel videre derfra til Overberget
- Det er anskaffet og plassert ut:
 - 15 stk flyttbare benker/bord (i en enhet) flere steder på festningen
 - 13 stk pene søppeldunker i og ved hovedfestningen
 - 10 stk store jernkanoner på affutasjer i våpenstillinger/batterier som sto tomme
- Det er foretatt omfattende skilting på festningen. Dette inndeles i følgende kategorier:

○ Nye (store) retningskilt på gamle stolper	20 stk på 5 stolper
○ Nye (små) retningskilt på nye stolper	57 stk på 19 stolper
○ Nye (små) retningskilt på rett vegg/mur/trær	25 stk
○ Store (A2) infoskilt med doble stolper, eller på rett mur/vegg	21 stk
○ Små (A3) infoskilt på enkle stolper, eller på rett mur/vegg	56 stk
○ Nye, store infotavler og spesialskilt av ulik utforming	5 stk

All montasje av skilt og stolper er foretatt kostnadsfritt på dugnad.

Det har blitt re-anskaffet et mindre antall skilt som erstatning for ødelagte etter hærverk.

- Nytt og utvidet flomlys på festningen og belysning av veier/stier.
Tusenårsstedets totale bidrag på kr. 1,3 millioner utgjør ca 32 % av totalbudsjettet.

Arrangement på Fredriksten festning, vår, sommer og høst 2005

Arrangementene finnes også på [kulturkalenderen](#). Der vil du etterhvert kunne mer informasjon.

- 30/4 Russedåp Tradisjonelt arrangement på Place d' Armes
- 17/5 Familiearrangement. Artister, underholdning og aktiviteter
- 17/5 Union på grensen - 1905 Åpning museumsutstilling med fokus på Unionstiden og 1905
- 21/5 Storbandfestival. Flere storband holder konserter på friluftscenen på Place d' Armes
- 22/5 Bilutstilling. WV-Audiklubben i Østfold - Stevnesletta
- 24/5 Fredrikstenstafetten. Barne- og ungdomsskoler i distriktet løper stafett på festningen
- 28/5 Hundeutstilling Østfold Harehundklubb. Stevnesletta
- 5/6-31/8 [HAARTGATE](#) Kunstutstilling i hvelvinger og dekningsrom. Tema: Unionstiden og unionsoppløsningen
- 10,11,12/6 [AURORA](#). Verdenspremiere på operaen Aurora med festningsmurene som kulisser. Utstrakt bruk av lysdesign, stort kor, statister med tidsriktige uniformer og ikke minst flott musikk, fantastiske musikere og solister.
- 9/6 Flaggparade Dronningens bastion. Vi gjenskaper flaggparaden fra 1905
- 18/6 Barnesang for livet. 1000 barn fra Sverige og Norge synger på Fredriksten.
- 18/6 Brødrene Dal på Fredriksten. Aktørene fra TV-serien med eget opplegg.
- 1/7 Folkefesten. Carola og DDE med band på Place d' Armes.
- 1-31/7 Kunstutstilling "Grenseland" Kunstutstilling i Fredrik III's hall
- 3/7 IDOL-konsert (Superstjerner fra IDOL)
- 6/8 Grenseritt Sykkelløp fra Strømstad til Halden. Målgang på festningen
- 11/8 Internasjonal fredskonferanse i Moss. Besøk på Fredriksten festning. Ca 350 ungdommer fra internasjonal fredskonferanse i Moss
- 12-14/8 Grensetreff AMCARBiltreff for klassiske biler fra før 1983. Utstilling, show og konserter
- 18/8 Sommerkonsert. Tradisjonell sommerkonsert med Det Norske Blåseensemble
- 20/8 Krocket-festivalen Krock og rock på festningen
- 27/8 Veteranbiltreff på Place d' Armes. Norsk Mustangklub (NMC)
- 7-10/9 Norgesmesterskap i Politihunddressur Østfold Politi Tjenestehundklubb
- 26/11 Nytt festningslys Tenning av nytt festningslys. Tenning av juletre og julegater i Halden. Markering av fullføringen av fylkestusenårsprosjektet
- 3-4/12 Julemarked Fredriksten Tradisjonelt julemarked og julestemning på festningen

(Kilde: <http://ostfold.kulturnett.no/tusenaarssted/arrangementer.html>)

Fylkestusenårsstedet i Østfold Fredriksten festning

Fredriksten festning i Halden ble i desember 1999 utpekt til Østfolds tusenårssted. Initiativet til tusenårsstedene kom fra Kulturdepartementet i forbindelse med tusenårsskiftet 1999/2000. Tusenårsstedene var i tillegg tiltenkt en framtreddende rolle ved markeringen av 100-årsdagen for unionsoppløsningen med Sverige, samtidig som viktige miljøer av stor historisk, kulturell og miljømessig verdi ble tatt vare på. På Fredriksten festning er det i alt investert 27-28 millioner i regi av Tusenårsstedet, samarbeidspartnere og sponsorer. Det er dessuten lagt ned en arbeidsinnsats på mellom 5 og 6 årsverk som ikke er belastet tusenårsstedet.

Tusenårsstedet Fredriksten har løst ut betydelige ressurser. De to mest spektakulære effektene er registrert i uroppføringen av den norske operaforstillingen Aurora, med festningen som kulisse, samt et nytt spesialdesignet lysanlegg for flombelysning av festningen. Dessuten er det etablert et informasjonssenter, store deler av festningen er restaurert, inkludert uteområdene som er ryddet slik at festningen framstår som i kampklar tilstand.

Det er registrert betydelig større besøkstall i 2005 enn tidligere, og Fredriksten har tatt et vellykket skritt i retning av en regional møteplass og kulturarena

ØF-rapport nr.: 02/2006
ISBN nr.: 82-7356-580-7